

Hajózni kell? Miért szálltak hajóra a görögök a kora-archaikus korban?

VILMOS LÁSZLÓ

Ez a tanulmány nem elsősorban azzal foglalkozik, miért hajóztak a görögök a késő-geometrikus, kora archaikus korban. Erre röviden azt válaszolhatnánk, hogy kereskedelmi céllal. A szakirodalomnak azonban néhány évtizede már meggyőződése, hogy amit mi áruk cseréjének tekintünk, sok kultúrában, így a korai görögségnél is, beágyazódott egy, a helyi közösségeket összekötő hálózatba, amelynek fő csomópontjaiban a vezetők, az arisztokraták álltak. Mint erre majd kiemelten rámutatunk, ennek a vezető rétegnek egyik attribútuma volt, hogy alkalmanként hajóra szállt, illetve ha erre szükség volt, rendelkezett vízi járművel.

Van azonban olyan vetülete is ennek a kérdéskörnek, amelyet eddig nem vizsgáltak kellő alaposággal: kinek volt/lehetett hajója? és ami talán még fontosabb, kikből került ki a legénység? – hiszen a haladást túlnyomórészt evezősök biztosították. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a görögök a Kr. e. 9–8. századokban gyakran vízre szálltak. Nem csupán az Ilias és az Odysseia mesél erről a tevékenységről mint, ami szervesen hozzátartozik a mindennapi élethez, a korszak – még viszonylag kiforratlan – figurális ábrázolásain is gyakran megjelenik a „hajó”. Alkalmanként egy-egy edény hasán, a központi ábrázolási mezőben¹, vagy – mint képünkön – a fül alatt, mintegy mellékmotívumként.

¹ Érdekes és alapos elemzést ad egy ilyen athéni vázáról MOORE 2000 13–38.

1. ábra geometrikus kratér a Kr. e. 8. század közepéről²

Ennek azért van különös jelentősége, mert nem kapcsolódik a fő mező – a korból több ábrázolásból is ismert – temetési szertartást felidéző jelenetéhez: *prothesis* a halott nyilvános ravatalozása; illetve *ekphora* egy kétségtelenül látványos temetési menet, amelynek úti célja a halott földi maradványainak végső nyughelye volt. Az ábrázolás nem hagy kétséget, hogy egy sok embert megmozgató „társadalmi eseményt” kívánt megörökíteni a váza festője.

A váza Athén híres *Dipylon* temetőjéből származik, ahol minden bizonnyal „sírjelölő vázaként” szolgált (Kr. e. 8. sz.). Athén központja azonban nem a tengerparton van. A fül alatt ábrázolt hajó azonban azt sugallja, az ismeretlen előkelő halott, ha úgy kívánta, tengerre szállhatott.

Az Odysseia egy jól kidolgozott tematikus szála szinte kalauzként szolgálhat annak belátásához, hogy hajó birtoklása, legénységgel ellátása egy-egy előkelő személy közösségen belüli státuszát is nagymértékben meghatározta és hozzájárult ahhoz, hogy valaki akár szembeszegüljön egy-egy döntéssel, akár tekintélyét növelje, megszilárdítsa a közös döntés támogatásával.

Az egész eseménysorozat elindítója, aki mindvégig rajta tartotta a szemét a fejleményeken, Pallas Athéné istennő volt³. Az eposz első eseménye az úgynevezett „istenek gyűlése”. Az istennő már itt bejelenti tervét, ráveszi Télemakhost, szálljon hajóra, jusson el Pylosba, hogy érdeklődjön apja, Odysseus sorsáról (Od. I. 88–95.). Nem egészen világos, hogy miért tartja ezt fontosnak Athéné, hiszen sejtheti, az ifjú semmit sem fog megtudni apjáról. Maga a történetyszál azonban szervesen beépül az eposz cselekménysorába.

² http://www.artsales.com/ARTistory/Ancient_Ships/09_epic_poems.html; photoshoppal az oldal által feljavítva, 2014. 09. 08-án látott oldal.

³ Alapos elemzést nyújt e cselekményszál kibontakozásáról BERTMAN 1966

Az istennő Mentés, Taphos urának alakjában (Od. I. 105–106. Odysseus vendégbarátja volt) látogatja meg Télemakhoszt, aki éppen a kérők társaságában ül, és tehetetlenül figyeli a fejleményeket, de tüstént készségesen fogadja a vendéget (I. 113–124.). Az ifjú illendően kikérdezi vendégét, közben pedig panaszkodik az otthonát emésztő áldatlan állapotokra (Od. I. 158–177). Athéné először **megjósolja** Odysseus hazatértét majd eljártassa, hogy felismeri fiát, Télemakhoszt (Od. I. 200–212.). Az ifjú tájékoztatja vendégét az otthonát emésztő helyzetről – és természetesen hajdan a befogadó hallgatóságot, akiből azóta olvasók lettek (I. 230–251.). A Mentés alakját öltő istennő pedig előáll javaslataival: egyrészt küldje haza a kérőket; másrészt – amivel részletesen kell foglalkoznunk – így szól: „Téged meg nagyon intlek, hogyha hajolsz a szavamra: / végy húszevezős bárkát, de a legkitünőbbet...” Megmondja, kit keressen fel – Nestórt és Menelaost – és tudja meg él-e még édesapja (Od. I. 271–286.).

Télemakhos természetesen követi a tanácsokat – „mert megsejtette, hogy isten” –, az Athéné által beléöntött tetterőtől hajtva rendreutasítja édesanyját, majd kemény szavakkal támad a kérőkre (Od. I. 345–380.) A következő nap hajnalán pedig már gyűlést hív egybe a nekibátorodott ifjú – nem volt egyértelmű, volt erre jogosultsága, a gyűlést egybehívó személyzet szerencsére húszévnnyi szünet után sem felejtette el, hogyan is kell eljárnia. Télemakhosnak tehát el kell magyaráznia, ő hívta egybe a gyűlést és miért is tette ezt (Od. II. 35-től). Előadása azonban zokogásba fordul: „Bosszusan így szólt és jogaát odavágta a földhöz, / könnyrefakadva” (Od. II. 80–81.). Nem feledkezik meg azonban a másik tanácsról sem: hajót kell szereznie hús emberrel, hogy érdeklődhessen Odysseus sorsáról (Od. II. 209–223.). Nyilvánvaló, hogy neki nincsen hajója, hiszen apja valamennyit elvitte, amikor Trójához hajózott. Nem kerülhető meg az a következtetés, hogy Ithaka irányítása, ha nem is „hivatalosan”, a kérők kezébe került. Miután Télemakhos javaslatát, hogy menjenek haza és édesanyja egy év elteltével dönt, ha addig nem tér vissza Odysseus, lesöprik az asztalról: küldje inkább haza Pénélopét (Od. II. 82–128.). Ezután hozakodik elő Télemakhos a hajó kérdésével (Od. II. 208–223.). Kifejezetten békülékenyen az utat igyekszik a kérők számára is hasznosnak beállítani: ha bizonyosságot szerez arról, hogy apja már halott, Pénélopé új házasságát is elősegíti (Od. II. 220–223.). A kérők azonban ezt a javaslatot is durván visszautasítják:

„Most hát dolga után széledjen szét az egész nép; / ennek meg Mentór készítsen utat s Halitherszész, / kik már apjának hűséges társai voltak. / Ámde hiszem: hosszan fog még hírt lesve megülni / itt Ithakán, mert ezt az utat soha nem viszi végbe (Od. II. 252–256.).

A kimondottan gúnyos elutasítás már mintegy előkészíti a később sikeresen megvalósított hajóút által a kérőkben keltett döbbenetet. (A siker az út kivitelezése

volt, Odysseusról semmit sem tudott meg.) Télemakhos így ahhoz az istenséghez esdekel, aki az előző nap meglátogatta (Od. I. 26–267.). Athéné meghallgatja, s ezúttal a változatosság kedvéért Mentór alakját – őt bízta meg húsz éve Odysseus, hogy őrizze házát (Od. II. 225–27) – ölti magára, s buzdítja: ne keseredjen el (Od. II. 270–295.), ígéretet tesz, hogy megszerzi számára a hajót, ám a leendő legénység ellátásáról Télemakhosnak kell gondoskodnia:

„Menj házadba, s a kérőknek közibé keveredvén, / vedd csak az útravalót
és rakd már mindet edénybe: / kétfülű korsókban bort, s lisztet, a férfiak
étkét, / jó bortömlőkben; s én indulok, összetoborzom önkéntes
csapatunkat azonnal.” (Od. II. 288–292.)

Amikor Télemakhos újra találkozik a kérőkkel bátor hangot üt meg, és erősködik: bizony el fog ő utazni Pylosba (II. 318–320.). A kérők erre még inkább gúnyolódnak rajta, ő pedig gondoskodik az élelemről az útra:

„Kedves anyó, igyekezz, édes bort tölts be azonnal / korsóimba, a
legjobbízűt amannak utána, / mit neki őrzöl, a gyászsorsúnak, várva,
betoppan / isteni sarj Odüszeusz, a halált meg a vést kikerülvén. / Tölts
te tizenkét korsót színig, tégy fedelet rá. / Jólvarrt bortömlőimet aztán
töltsd tele liszttel: / húsz mérő a megőrölt lisztből éppen elég lesz.” (Od.
II.349–355.)

Ez nem más, mint az eposzokban többször is felbukkanó „segítő munka”, amiért a fizetség voltaképpen nem más, mint a résztvevők ellátásának biztosítása.⁴

Még nem volt hajó. Athéné újabb fordulattal Télemakhos alakjában jelenik meg és egy jómódú ithakaitól sikeresen elkéri hajóját (Od. II. 382–392.). Nem lehet kétségünk, hogy maga Télemakhos nem járt volna ilyen sikerrel. Így került legénység is. Ezt követően az istennő elaltatja a kérőket, nehogy felfedezzék pártfogoltja távozását. A hajó útra kel és a frissen serdült ifjú elindul, hogy véghez vigye első tettét mint olyan vezető, aki képes embereket irányítani. Az ifjú segítők, mint hamarosan kiderül majd, valamennyien Télemakhos kortársai (Od. III. 364.)

Pylosig Athéné is vele utazik a hajón, majd Mentórként önt bele bátorságot, hogy megszólítsa a parton áldozatot bemutató agg Nestórt (Od. III. 1–50.).

Az istennő csak akkor válik el egy időre pártfogoltjától, amikor őt Nestór otthonába invitálja. A bölcs öreg természetesen ráismer az istenségre (Od. III. 376–384.). Az egész harmadik ének Télemakhos Pylosi tartózkodását meséli tovább.

⁴ „... a pénzfizetéssel honorált munka (ha a pénzfizetés egyáltalán lehetséges) alacsonyabb rendűnek számít, mint az olyan munka, melyet viszonzásként végzett munkával, vagy – gyakran jelentős késéssel adott – nem pénzbeli ajándékokkal, vagy vendéglátással és ételek ajándékozásával ellentételeznek.” LEACH 1996: 140.

A negyedik éneket is szinte egészében ennek az utazásnak szenteli a szerző. A színhely most már Spárta. Itt sok mindenről szó esik az elbeszélésben, de kiemelendő, hogy az Odysseiában számos alkalommal kerül szóba Agamemnón szomorú sorsa (Od. IV.514–547.). Ez a történet többszörösen átszövi az eposzt, ám ennek fontosságát nem ebben a tanulmányban fejtem ki.

Az ének végére térünk vissza Ithakába: fény derül arra, hogy Télemakhosnak mégis sikerült elhajóznia. A hajó tulajdonosa ártatlanul érdeklődik a kérőknél, hazaért-e már Télemakhos (Od. IV. 630–637.)? A kérdés elsőre elképedést vált ki a kérők legtekintélyesebbikéből, Antinoosból (vö. Od. IV. 628–629.):

„Mondj igazat, mikor indult el, kik voltak az ifjak, / kik vele mentek?
Válogatottak? Vagy csak a bérelt / emberek és szolgák? Hiszen ezt is
végbevihette. / S mondd nekem azt is el őszintén, hadd tudjam egészen: /
barna hajód elvette-e durván, bár nem akartad, / vagy pedig átadtad,
mintán kérlelt a szavával?” (Od. IV. 642–647.)

Ezek a kérők szemszögéből nagyon is helyénvaló kérdések. Amennyiben Télemakhos csak fizetett embereivel és szolgáljaival (θηῆτες τε δμῶές τε) indult útnak, még nem olyan nagy a baj: mint földbirtokos ezt megtehetette. Ám, ha derék szabad embereket tudott segítőként toborozni, már vezetőként viselkedik, s a kérők ezt akarják mindenképpen megakadályozni. A hajókölcsönző, Noémón válasza nem volt számukra megnyugtató, a legénység az az utánuk (vagyis a legelőkelőbbek, tehát maguk a kérők) a legderekabbakból került ki, hajóját pedig önként adta át (Od. IV. 648–656.). Ezek a hírek már dühöt támasztanak a kérőkben:

„Eupeithész fia, Antinoosz nekik ekkor ekép szólt / bosszúsan: feketébe
borult kebelét iszonyú düh / duzzasztotta, s olyan volt két szeme, mint
lobogó tűz: / „Jaj bizony, itt nagy művet vittek végbe kevélyen: /
Télemakhosznak ez útját, bár véltük, sose lesz meg. / Lám, az a gyerkőc
íly sokak ellen azértis elindult, / s bárkát vitt, meg a legderekabb
követőket a népből.” (Od. IV. 660–666.)

Természetesen a kérők is feszítették a húrt azzal, hogy szinte presztízskérdést csináltak abból, hogy Odysseus fia ne indulhasson el, de az elutazás hírét követő döbbenet és harag, s az, hogy eközben a befogadó arról értesül folyamatosan, hogy mindez csak többszöri isteni segítséggel mehetett így végbe, további igazolásul szolgál: ez a látszólagosan mellékszál, mennyire fontos a szerző számára. Elsősorban azért, mert a kérők mindennek következtében átlépnek egy határt: úgy döntenek meg kell ölniük Télemakhost (Od. IV.667–672.). Odysseus végső leszámolása a kérőkkel azonban még ezzel együtt sem tekinthető tökéletesen indokoltnak – ezért

kell később „vezekelnie”.⁵

Télemakhosz hajóján a legénység **szolgálatot** végez: amikor Odysseus fia – bár csak néhány napos – szárazföldi útján van Spártában, a hajón szolgálóknak abból az élelemből kell megélniük, amit korábban a hajóra hordtak. Antinoosék számára természetesen nem okozhat nehézséget egy hajó kiállítása húszfős legénységgel:

„Most hát fürge hajót kérek, húsz társsal, az útra, / hogy neki csapdát állítsak, s jöttére vigyázzak / jól, meredek-kövecses Szamosz és Ithaké szorosában; / hogy keserű legyen apjáért tett tengeri útja.” (Od. IV. 669–672.)

Mindebből leszűrhető: aki tekintélyes vezetőnek számít, az egyben képes rá, hogy kiállítson egy hajót (akár a sajátját, akár egy társát/barátját/lekötelezettjét/ rendszeres lakomatársát/ egy nála tekintélyben alacsonyabb szinte állót kell rávennie, hogy bocsássa azt rendelkezésére). Alkalmasint ezt megtehetik szánalomból vagy méltányosságból is. (Csak ezzel magyarázható, hogy a hajótörött Odysseust is hazaszállítják a phaiákok.) Télemakhosz tehát az út sikeres teljesítésével olyan emberként tűnik fel, aki alkalmas a vezetésre, vagy ha akarjuk a királyságra – vagyis *basileus* válhat belőle. Ezt akarják a kérők megakadályozni. Hajójukkal, amelyen természetesen húsz válogatott ember is szolgál, leshelyre húzódnak, hogy rátámadhassanak a hazatérő Télemakhoszra. (Od. IV. 778–786.)

Miért van szükség hajóra?

Ennek lehetnek egészen egyszerű, köznapi okai is. Amikor Noémón érdeklődik a kérőktől, tudnak-e már valamit Télemakhoszról, a sürgetést a következőképpen indokolja: át akar hajózni Pylos térségébe, hogy elhozza onnan egyik öszvérét (Od. IV. 634–637.). Az eposzok azonban ritkán foglalkoznak mezőgazdasági kérdésekkel, bár ez a terület is felbukkan néha az elbeszélés horizontján. Az Ilias második éneke tartalmazza a híres hajókatalógust. Ez a hosszadalmas felsorolás⁶ egyben jelzi, ki milyen státusszal rendelkezik hazájában, s előrevetíti, milyen helyzetből indul a vezetők közötti presztízsharcban, s ebben a küzdelemben – legalábbis a kimondottan hősi színtérben – a személyes harci erőnek is kiemelt szerep jut. Az eposzok természetesen az egyéni kiválóságot helyezik előtérbe, de a tényleges befolyást/hatalmat az adja, ki hány embernek parancsol.⁷

⁵ OD. XI. 118–137; Teiresias, a neves thébai jós készíti fel erre Odysseust az alvilág bejáratánál.

⁶ A költő nem véletlenül fohászkodik isteni segítségért, hiszen saját erejéből képtelen lenne mindezt elsorolni: IL. II. 484–491. A következő sortól kezdődően pedig elsorolja mely vezetők, mely vidékről, mennyi hajóval érkeztek: IL. II. 492–759. sorok.

⁷ Nestór Akhilleusnak: „Hogyha erős vagy is, és istennő szült is a földre, / ő tehetősebb, mert többen gyakorolja uralmát.” IL. I. 280–281.

Egy érdekes mellékszálból értesülünk arról, hogy a „hivatalos” hatalmi struktúrán kívül is fontos szerepe lehetett, ha valaki rendelkezett hajókkal és kellő tekintéllyel egy közösségen belül. Ez a tevékenység tulajdonképpen a kalózkodás. Ezt a tevékenységet több ízben is emlegetik az eposzokban, nem feltétlenül dicsérően, de egyértelmű elítéléssel nem találkozunk.

Amikor Odysseus útban hazafelé élelemhiányban szenvedett, megtámadta akkor még teljes flottájával a kikónokat (Od. IX. 39–61.). Az eposz főhősének színes kalandjai kissé elfedik azt az egyértelmű helyzetet, hogy Odysseus azzal, hogy vezette az ithakaiaktól kapott hajókat és vezetőként felelősséget vállalt a „legkiválóbb” harcosokért, súlyos kudarcot szenvedett. Ezért hangsúlyozza minduntalan a mű: a társak saját ostobaságuk miatt vesztek oda.

„...menteni vágyva saját lelkét, társak hazatértét. / Csakhogy nem tarthatta meg őket, akárhogy akarta: / mert önnön buta vétkeikért odavesztek a / társak, balgák: fölfalták Hüperión Éeliosznak / barmait, és hazatértük napját ő elorozta.” (Od. I. 5–9.)

Az egész mű befogadása után már természetesen nem látjuk ennyire egyértelműnek a felelősség kérdését. A „kérők” néha érthetetlen viselkedése mögött ott húzódik a súlyos vád: a király elvitte hajóink jó részét sok kiváló emberünkkel a fedélzetükön, haza pedig nem hozta őket. Odysseus kegyetlen bosszúja sem minden szempontból indokolt. Igaz már csak szorult helyzetükben, de maguk a kérők illő kárpótlást is kínálnak a hazatérő hősnek (Od. XXII. 55–59.).

Sokan elemezték⁸ már az eposzt az alapján, hogy valós hajózási útvonalakat fednének le Odysseus bolyongásai. Ahhoz azonban már semmi kétség nem férhet, hogy a részben mesés kalandok sora hangsúlyozza a tengeri utazás heroizmusát. Aki erre vállalkozik, veszélyek sorának teszi ki magát.

Mind az Ilias, mind az Odysseia szinte magától értetődőnek tartja a partok menti rablást – voltaképpen kalózkodást. (Ennek megfelelően egy szomszédos közösség állatainak elrablása is hősi tetteknek számított.) Ennek egyik érdekes példája, amikor valaki nem a közösséget képviselve vág bele hajóival a rablásba, hanem mintegy saját szakállára teszi ezt. Ehhez azonban emberekre van szükség. Az Eumaios kondásnál vendégeskedő, ám személyét még rejtegető Odysseus érdekes történetet ad elő származásáról. Előkelő apja volt, de nem sokat kapott az örökségből, mert őt nem a törvényes hitves szülte. Élhetett volna így is otthon békében, de nyughatatlan természete arra vitte, hogy inkább tengeri rablóként próbáljon szerencsét (Od. XIV. 243–284.). Itt ez a „fiktív” vezér személyes tekintélyének/elfogadottságának köszönhetően képes volt kilenc hajót toborozni a megfelelő legénységgel az egyértelműen nem „hivatalos” – vagyis nem a közösség döntésével alátámasztott –

⁸ Egy viszonylag friss elemzés: MARINATOS 2001.

vállalkozásra. Itt a vezető feladata alapvetően nem a legénység ellátmányának biztosítása volt, hanem az újonnan szerveződő közösség kötelékeinek megerősítését elősegíteni hivatott lakomáztatás volt: „Hat napon át ezután szeretett jó társaim egyre / csak lakomáztak; s állatokat, hogy az égilakóknak / áldozzák, sokat adtam nekik s bő eleséget; / majd, hetedik napon elhagytuk mi a tágterü Krétát.” (Od. XIV. 249–253.)

Úgy tűnik nem létezett olyan szabály, hogy ok nélkül nem szabad vétlen embereket kirabolni és legyilkolni, csupán annyi, hogy azokkal nem szabad ezt tenni, akikkel saját közösségünk már szövetséget kötött. Az eposz szerint a kérők vezetőjének, Antinoosnak apja éppen ezt tette. Az ilyen cselekedetnek azonban súlyos következménye lehetett: halálbüntetéssel is járhatott (XVI. 421–433.).⁹

Odyseus meséjében egy kifejezetten előkelő férfiú volt az apa, s noha a „törvényes” házasságból¹⁰ született fiúk háttérbe szorították is az öröklésnél (XIV. 208–210.), házasságával azonban sikerült megközelítenie korábbi társadalmi státuszát (Od. XIV. 211–213.). A történet szerint rendelkezett akkora tekintéllyel, hogy akadtak hű társai, akik hozzá csatlakozva hajlandóak voltak kalózkodásra adnia fejüket. Már a trójai háború előtt is vezetett sikeres akciókat (Od. XIV. 229–234.), majd részt vett Trója ostromában is. Ezután sem bírt otthon békében élni, és újabb hajós portyákat szervezett. Feltehető, hogy vállalkozásuk „maganakció” volt, a közösség hozzájárulását nem kérték ki.¹¹ A vállalkozók képesek voltak kilenc hajót kiállítani (Od. XIV. 248.).

Leszögezhetjük, hogy a hajók nem „állami” tulajdonban voltak. Voltak azonban olyan szituációk, amikor nehezen lehetett megtagadni, hogy valaki vízi járművét a közösség rendelkezésére bocsássa. Egy-egy „hajókölcsonzás”, ha a vállalkozás elérte célját, komolyan növelhette a tulajdonos presztízsét. Valószínűsíthető, hogy a kora-archaikus Görögország jelentős területein egy igazi előkelőnek volt hozzáférése hajókhoz. Ezek lehettek sajátjai, vagy olyan embereké, akik valamiképpen hajlandóak voltak a szolgálatába állni, esetleg csupán hajójukat kölcsönadni.

Ekkor még nem létezett „állam”, amely hajókat, kikötőket birtokolt volna. Léteztek azonban politikai közösségek, melyeknek egyes tagjai rendelkeztek hajókkal, képesek voltak legénységet toborozni rájuk, el tudták hitetni – szerencsés esetben –, hogy a közösség érdekében szállnak vízre. A zsákmányszerzés még fontos célkitűzés

⁹ Az esetet Pénélopé emlegeti fel. Az apa ugyancsak nem hivatalos akcióban sérthette meg a thesprótok és ithakaiak szövetségét.

¹⁰ Az eposzok természetesen tekintik a törvényes házasság elsőbbségét, gyakran szólnak azonban ágyasokról is. Az ágyastól született fiúk öröklése alapvetően féltestvérei jóindulatán múlhatott. Az egyik legkiválóbb archaikus költő, a Paros szigetén született Arkhilokhos hasonló hátrányokról beszélt verseiben, akitől megtagadták választottját anyai származása miatt. (Az anyai származásról szóló beszámolókat nem mindenki fogadja el hitelesnek.)

¹¹ Ez nem példátlan helyzet. Az illír Teuta királynő is azt válaszolta a római követeknek: nem tilthatja meg alattvalóinak a kalózkodást; a rómaiak ezt gúnyolódásnak tekintették – ebben aligha lehetett igazuk. (POLYB. II. 8.)

lehetett, vagy legalábbis még jól emlékeztek azokra az időkre, amikor még az volt. A megszerzett zsákmányt illően osztották szét a résztvevők között. Békésebb helyzetekben a vezető gondoskodott az ellátásról.¹²

Források

- Il.: Homérosz: *Íliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*. ford.: Devecseri Gábor, Budapest, 1993 és még további kiadások.
- BERTMAN, ST. 1966: The Telemachy and Structural Symmetry. *TAPA* 97: 15–27.
- LEACH, EDMUND 1996: *Szociálanropológia*. Osiris, Budapest.
- POLYB(IOS): *Polübiosz Történeti könyvei*. ford.: Muraközy Gyula et al. Máriabesenyő-Gödöllő, 2002.
- OD.: Homérosz: *Íliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*. ford.: Devecseri Gábor, Budapest, 1993 és még további kiadások.
- MARINATOS, NANNO 2001: The Cosmic Journey of Odysseus. *Numen* 48/4: 381–416.
- MOORE, MARY B. 2000: Ships on a "Wine-Dark Sea" in the Age of Homer. *Metropolitan Museum Journal* 35: 13–38.

¹² „... földúltam, leölettem a népét; / onnan az asszonyokat, sok kincset kézrekerítve / osztottunk, hogy senki jogán csúf csorba ne essék.” Ezt meséli Odysseus a kikónok megtámadásáról. OD. IX. 40–42.